

Faiq Ələkbərli

AMEA Fəlsəfə
İnstitutunun
aparıcı elmi işçisi,
dosent, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru

III Yazı

Milli maarifçilərimizdən qacarlar nəslindən olan İrəc Mirzənin (1874-1925) əsərlərində daha çox vətənpərvərlik özünü göstərir. Onun vətənpərvərliyinin əsasında millətin övladlarının maariflənməsi dayanırdı. Mirzə hesab edirdi ki, millətin əsas bəlası cəhalet və nadanlıqdır. O, yazırdı:

**Cəhlini bil ki, silərdim bu elin,
Yoxdur imkan, heyfi olsun ki, çətin;
Yazdığım yaxşı-pisi ləş ki, bütün,
Vaxt ola mən köçürərəm millət üçün.**

İrəc Mirzənin yaradıcılığında "Arifə" məktub (Arif Qəzvin nəzərdə tutulur) poeması da xüsusi yer tutur. Poemada polkovnik Məhəmməd Tağı xanın başçılığı ilə Xorasanda baş vermiş xalq üsyanı təsvir olunmuşdur. Bununla bağlı Qulamrza Səbri Təbrizi yazırdı: "Üsyanın təşkilatçısı ilə yaxın dost olan İrəc Mirzə bu hadisə fonunda İran siyasi həyatının acı, kədərli mənzərəsini əks etdirmişdir. Şair belə qənaətə gəlir ki, üsyanın məğlub olmasında xalqın savadsızlığı və fəaliyyətsizliyi mühüm rol oynamışdır. Bunun da səbəbkarı dövlət və məscidlərdir, müsəlman müsəlman fanatikləridir. O, xüsusilə din xadimlərinin xalq əsarətdə saxlamaq üçün dəridən-qabıqdan çıxıqlarını satirik bir dilə təsvir edir".

İ. Mirzənin yaradıcılığında qadın problemi də mühüm yer tutmuşdur. O, qadınların şəriətlə hüquqlarının məhdudlaşdırılmasının, onların əşya kimi alınıb-satılmasını, rəyi soruşulmadan əre verilməsini, çadraya büründürülməsini tənqid etmişdir. Mirzə qadınları öz hüquqları uğrunda ayağa qalxmağa çağırırdı.

Təbrizdə anadan olan Qulamhüseyn Səidi (1926-1985) Təbriz Universitetinin tibb fakültəsini bitirmiş, 1964-cü ildən İranın Tədqiqat və İctimai Araşdırmalar Mərkəzində çalışmış və 1965-ci ildə siyasi baxışlarına görə həbs edilmişdir. 1979-cu il "İslam inqilabı"nın qələbəsindən sonra Xomeyni hakimiyyətinə müxalif mövqə tutan Səidi Fransaya mühacirət etmişdir. Yaradıcılıq irsi zəngin olan Səidin "Şəhərdə bir qərib", "Güllər üzülür tatar", "Top", "Vərəzil allçomaqlıları" və digər hekayə, povest və romanları vardır.

XX əsrin tanınmış Azərbaycan Türk mütəfəkkiri Məhəmməd Hüseyin Şəhriyar yaradıcılığa fars dilində "İran mədəniyyətini", "İran tarixini" tərif etməklə başladığı halda, müəyyən qədər anasının da təhriki ilə Türkçə də əsərlər yazmağa başlamış, çox keçmədən Türk dilini, Türk mədəniyyətini və azərbaycanlılığı özündə əks etdi-

rən əsərlərin müəllifi olmuşdur. Ancaq ümumilikdə Şəhriyar heç vaxt "İran mədəniyyəti", "iranlı" kimliyindən imtina etməmiş, bu baxımdan onun milli maarifçi görüşləri daha çox "İran mədəniyyəti", "iranlı" kimliyi içində Azərbaycan və türk kimliyinin aşağılanması və onun tanınmasına yönəlmişdir. Eyni zamanda, o, İslam dini ilə bağlı da müəyyən fikirlər ifadə etmişdir (bu bölmədə Şəhriyar barəsində də ayrıca bəhs etmişik).

Tanınmış tibb alimi, türkoloq Cavad Heyət isə ancaq "İslam inqilabı"ndan sonra türk mədəniyyətini, türk tarixinə, türk dilinə həsr etdiyi yazıları ilə milli ziyalı kimi tanınmışdır. O da, heç bir zaman

Elamlar, Kutilər, Mannalılar və başqalarının möhtəşəm mədəniyyətləri və dövlətləri olmuşdur. O, göstərdi ki, farslar buraya gələndə qədər şumerlər, elamlar, türklər və digər xalqlar yüksək mədəniyyətə sahib olmuş, ancaq farslar din və əxlaq məsələsində olduqca barbar, vəhşi olmuşlar. Rəşidiyə görə, türklərin bu bölgəyə gəlmələri mülhazəsi də kökündən yanlışdır. O, da Zehtabi kimi hesab edir ki, aryanlar-farslar bu bölgəyə gəlməmişdən öncə, ən azı 4500-4000 il öncə türklər digər xalqlarla birlikdə burada var olmuş, yeni yeni türk axınları ilə qaynaq qarışmışlar.

Həsən Rəşidi çox haqlı olaraq yazırdı ki, ötən min il ərzində bu

bir yerdə İran-fars millətçiləri, Pəhləvilər rejimi üzərində qələbə əldə ediləcəyinə inanmışdır. Bəlkə də, 1978-1979-cu illərdə baş verən "İslam inqilabı" Zehtabının ümidlərinin doğrultması yönündə də müəyyən bir qiğılıcım oldu. Ancaq Pəhləvilərdən sonra hakimiyyət başına gələn İran İslam rejiminin Azərbaycan türklərinə qarşı assimilyasiya siyasətini davam etdirməsi, üstəlik bunu yalnız irançılıq deyil, şiəçilik ideolojisi altında da aparması Zehtabının yenidən milli dəyərlərdən möhkəm yapışmasına səbəb oldu.

Təbrizdə dünyaya gələn Azərbaycan Türk mütəfəkkiri Mir Mehdi Etimad/Natiqi (1900-1981) "Eti-

Əlşmə belə, heç kim həyatını sənə satmaz.

**Mən mərəd oğulam, bil ki qanım pak və təmizdir,
Bir kəs o kəşif qanıva öz qanıni qatmaz.**

O da, Sovet Rusiyasının ideoloji təzyiqi altında digər demokratlar kimi dilini, milli kimliyini, vətəninə "azər", "azəri" kimi qələmə vermişdir. Etimad yazırdı:

**Azərim, mən də Azəri eliyəm,
Bu başın bir saçaqlı sünbüliyəm...
Yaşasın Azəri el yaşasın,
Yaşasın Azəri dili yaşasın.**

Eyni zamanda, o, kommunizm təlimini, onun Sovet Rusiyasında

Güney Azərbaycanda milli maarifçilik: türkçülük/turançılıq və azərbaycançılıq

ümumi "İran mədəniyyəti", "İran dövlətçiliyi", "iranlı" kimliyindən imtina etməmiş, sadəcə olaraq bütün bunlarla yanaşı türk və Azərbaycan özünəməxsusluğunu da ifadə etməyə çalışmışdır. Başqa sözlə, Heyət bir tərəfdən Azərbaycan türklüyünü "İranlı" kimliyinin içində gördüyü, hətta "İran dövlətçiliyi"nin yaranmasında və inkişafında Türkün mühüm rolundan dəfələrlə bəhs etdiyi halda, eyni zamanda türk dilinin, türk kimliyinin fars kimliyi içində assi-

"Varlıq" dərgisinin də tanınmış müəlliflərindən olan Həsən Rəşidi Türklüyün, Azərbaycan türklüyünün dirilişində mühüm rol oynamış ziyahlarımızdan biridir. O, "Türklər və İranda onların tarix, dil və kimlikləri haqqında araşdırma" adlı kitabında, Türk tarixini, Türk dilini və Türk kimliyini tədqiq etmişdir. H. Rəşidi ilk növbədə, paniranizmin əsil mahiyyətini ifadə edib, onun insanlıq xaricində olan irqçiliyini göstərmişdir. O, yazırdı ki, Pəhləvilər hakimiyyətə gələndən bu günə qədər Türk tarixi, Türk dili və Türk kimliyi daima təhrif olunmuş, hər bir sahədəki varlığı inkar olunmuşdur...

milyasiya olmasına isə qəti etirazını bildirmişdir. Eyni zamanda, o, din və fəlsəfəyə aid bir çox məqalələr də yazmışdır (bu bölmədə Cavad Heyət haqqında da ayrıca bəhs etmişik).

"Varlıq" dərgisinin də tanınmış müəlliflərindən olan Həsən Rəşidi Türklüyün, Azərbaycan türklüyünün dirilişində mühüm rol oynamış ziyahlarımızdan biridir. O, "Türklər və İranda onların tarix, dil və kimlikləri haqqında araşdırma" adlı kitabında, Türk tarixini, Türk dilini və Türk kimliyini tədqiq etmişdir. H. Rəşidi ilk növbədə, paniranizmin əsil mahiyyətini ifadə edib, onun insanlıq xaricində olan irqçiliyini göstərmişdir. O, yazırdı ki, Pəhləvilər hakimiyyətə gələndən bu günə qədər Türk tarixi, Türk dili və Türk kimliyi daima təhrif olunmuş, hər bir sahədəki varlığı inkar olunmuşdur.

Rəşidi də yazırdı ki, bi bölgənin tarixinin Əhəmənilərdən başlaması kökündən yanlışdır, onlardan əvvəlcə burada Şumerlər,

bölgədə fasiləsiz hakim olan türklər başqa xalqlara, başqa dillərə, o cümlədən fars dilinə yüksək dəyər verib, hətta öz dilinə bəzən bu qədər dəyər vermədiyini halda, farslar ancaq fars olanı və özünü fars hesab edən iranlı sayırlar. Üstəlik, farslar 1925-ci ildən üzü bu yana ən çox türkləri hədəf almış və assimilyasiya etməyə çalışmışdır.

Səhənd bir sosial-demokrat olaraq da, millətçi olaraq da hər daim Azərbaycan türklərinin milli haqq və hüquqlarının müdafiəçisi olmuşdur. Onun inqilabi-demokratik, milli-demokratik siyasi-fəlsəfi görüşlərində milli məsələlər də mühüm yer tutmuşdur. Əgər ilk dövrlərdə daha çox "İnsanlıq birliyi" ideali ilə sosial-demokrat ideyalar ön planda olmuşdursa, ancaq çox keçmədən mütərəqqipərvər "millətçilik", milli-demokratik ideyalar daha çox özünü büruzə vermişdir.

Məhəmməd Tağı Zehtabi uzun bir müddət "İran" xalqlarının

mad mədəsəsi"nin qurucusu olmaqla yanaşı, yenilikçi, islahatçı və milli ruhlu ziyalı olmuşdur. Etimadın əsas əsərləri "Əlifbaya-cədid", "Cidayətül-kəlam", "Gəlinlər bəzeyi", "Gün qönçəsi" və başqalarıdır. Onun şeirlərinin məzmununda əsas yeri milli maarifçilik, o cümlədən milli azadlıq, milli haqlar təşkil edir. O, "Qoyma haqqını bat-sın" şeirində yazırdı:

**Ah çəkmək. Yaxa yırtmaq etməz dərdə dava,
Dayan al haqqını, fikir etmə batan günləridir.
Pozdu əfkarımı başda yazılan vaqəələr,
Yapışib söz-söz gördüm uzanan günləridir.**

Etimad hesab edirdi ki, artıq Azərbaycan xalqı ayılıbdır və öz milli haqqını yenidən geri qazanacaqdır. O, yazırdı:

**Laylay demə millət ayılıbdır,
dəxi yatmaz,**

ki lideri Lenini də təbliğ etmişdir. O, yazırdı:

**Bu gün eydi-mübarək dirdəli olmuş səadətdən,
Bu gün millət xilas oldu zəlalətdən, cəhaletdən.
Hümayün Oktyabrdir, bu gün fərxəndə səətdir,
Əsiri-bəndi-qeydi-zülm olan şəxsə bəşarətdir.
Zəmanü-dərdi rəncü qəm gedib, ruzi-rəfahətdir,
Şərəfətli bəşər azad olub qeydi-əsərdən.**

Etimada görə, yalnız sosial-demokrat təlimi sayəsində insanlar və xalqlar zülmədən, əsarətdən xilas ola bilər ki, həmin xalqlardan biri də Azərbaycan xalqıdır. O ümid edirdi ki, gec-tez Azərbaycanda xalq da öz milli haqq və azadlıqlarını əldə edəcək və dünyada xoşbəxt, azad xalqlardan biri olacaqdır. O, yazırdı:

**Bir gün gələcək xalqımız insan olacaqdır,
Bu torpağımızı rozeyi-rizvan olacaqdır.
Ellər, obalar seyrə çıxıb toy tutacaqlar,
Qəm kəlməsini dildən, ürək-dən atacaqlar.
Bülbül açacaqdır qanadın güllər önündə,
Güllər gülcək fəxrilə bülbüllər önündə.
Gülşən gülcək, kül gülcək, bağ gülcəkdir,
Torpaq gülcək, daş gülcək, dağ gülcəkdir.**

Etimadın əsas məqsədi xalqın bir gün azadlığa qovuşması idi. O, bu yolda sosial-demokratizm təliminə, xüsusilə də rus bolşevizminə həddən artıq inanmaq-la yanlış etsə də, bütövlükdə Azərbaycan milli hərəkatına sadıq bir şəxsiyyət olmuşdur.